उणां । ४ । ५६ । इति क्विन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १ । ३ । १७ ॥ (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः ॥")

छष, ण वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-उभ-सक-सेट् ।) ण, छषति छषते । अयं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।

छा, स्त्री, (छद् + ङः टाप् च ।) आच्छादनम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥

छाः, पुं, (छाद्यते माल्पत्वाभ्यामसौ । छद् + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ततः पृषोदरात् साधुः ।) शावकः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छागः, पुं, स्त्री, (छायते छिद्यते देवबलये इति । छो + "छापूखड्भ्यः कित् ।" उणां । १ । १२४ । इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । बस्तः २ छगलकः ३ अजः ४ शुभः ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥ छगः ६ छगलः ७ छागलः ८ तभः ९ लभः १० शुभः ११ । इति तट्टीका ॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वर्करः १४ पर्व्वभोजनः १५ तन्मकर्व्वः १६ मेनादः १७ वृकः १८ अश्वायुः १९ शिवाप्रियः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अवुकः २१ मेध्यः २२ पशुः २३ पयस्वलः २४ । तस्यांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टिदात्रत्वम् । निर्द्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातुसाम्यकारित्वम् । हृद्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । मृदुत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नातुष्णत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ छागपोतमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ छत्रचारिछागस्य मांसगुणः । हृद्यत्वलघुत्वम् । बलदात्रत्वञ्च ॥ तन्मूत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । नाड़ीविषार्शोग्रहीदरकफश्वासगुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्छेलकः शुभः ।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषजुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं भृशम् ॥
मांसं निष्कासिताक्षस्य छागस्य कथितञ्च तत् ।
स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तजुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा बाधिर्य्यतस्य च ।
ऊर्द्ध्वजत्रुविकारघ्नं छागशुक्रं रुचिप्रदम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितॄणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धे देयम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
"मातृस्वहारियकौरभ्राकृष्णच्छागमार्षतैः ॥"
छागमांसेन पितॄणां यत्किञ्चान् दीयतेऽक्षयम् ।
यथाह मनुः । ३ । २६९ ।
"यत्किञ्चान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥"
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ इतत्प्रदीपोक्ता ।
यथा,—
"नक्षत्राणां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्त्रत्रयं बली ।
ये लक्ष्याः शुचयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्सृष्टास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रथोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादथवाज्ञानाद्बलिमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥"
इतस्य पशोर्लक्षणादिकं विशेषतो हृद्यतत्त्वचिन्तामणौ ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्ताद्यैः ।
धन्याः स्याप्या वेश्मनि
सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवद्वलम्बते यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलद-
द्वयतमा द्विचिमणयो ये ॥
शुक्लाः सर्व्वे शुभदाः
सर्व्वसिताः सर्व्वलक्षणाढ्याश्च ।
अर्द्धासिताः सितार्द्धा
धन्याः कपिलार्द्धलक्ष्याश्च ॥
विचरति यूथाग्राग्रे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ॥
वपृषतकक्षशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।
लक्षचरणः सितो वा
लक्ष्यो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः लक्ष्याङ्कः श्वेतो
मध्ये लक्ष्मीन भवति पङ्कीन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दश्च स शोभनश्छागः ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरो ऽपरे नीलः ।
स भवति शुभलक्षछागः
शोकचाप्यत्र गर्गोक्तः ॥
कुब्जकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।
निस्तत्कर्णा द्विप्रमस्तकाश्च
भवन्ति ये चाचिततामुखिजाः ॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
शुक्लाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियश्च ॥")

छागकः, पुं, (छाग एव । स्वार्थे कन् ।) करीषाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घुँटेर आगुन इति भाषा ॥

छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते भक्षयतीति । भुज् + णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागभक्षके, त्रि ॥

छागरथः, पुं, (छागः रथो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥

छागलः, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञादयः ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११७ ।
"बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटाः ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥"
छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । छगल + "विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्त्रिषु ।" ४ । २ । १११ । इति अण् । आत्रेय ऋषिभेदः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

छागलकः, पुं, (छागल इव कायतीति । कै + कः ।) मत्स्यविशेषः । यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशल्कलं छागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे
कण्टः सुपथ्यो रुचिदो बलप्रदः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्वार्थे कन् ।) छागलश्च ॥

छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्यः प्रधानो यत्र ।) छागलादिघृतम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् । यथा,
"आर्द्रं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं बस्तमूत्रनखादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरञ्चैव शृतावरी ॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
अर्द्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ॥
जङ्घागृध्रसयङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः ।
अपताने ऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्द्धतुलां पञ्चमूलद्वन्द्वाजमांसयोः ।
निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते ॥"
इति खल्पच्छागलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
घृतारम्भे मन्त्रः ।
"ओँ कालि वज्रेश्वरि अमुकस्य बलसिद्धिं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ।
स्नापयित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिषगेनमुपालभेत् ॥
छागमारम्भमन्त्रः ।
ओँ हाँ ओँ गाँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसतुलां यस्य दशमूलाः पलं शतम् ।
अश्वगन्धाशतावरीशतं वाथालकशतं तथा ।
घृताढ्कं पचेत्तोयेचतुर्भागावशेषितैः ।